

6. Сімейні цінності: комплекс навчальних програм сімейного виховання / [О. В. Мельник (кер. авт. кол.), Т. В. Кравченко, Л. В. Канішевська та ін.]. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. – 48 с.

7. Шапар В. Психологічний тлумачний словник / В. Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – С. 134–135.

8. Шнейдер Л. Б. Основи сімейної психології : посібник для ВНЗ. – Вид. 2-ге / Л. Б. Шнейдер. – М. : Ділова книга, 2006. – 768 с.

Дата надходження до редакції: 11.01.2017 р.

УДК 373.013.42:159.964.21

Наталія СУШИК,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки
та педагогіки вищої школи
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

БУЛІНГ СЕРЕД ДІТЕЙ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті обґрунтовано актуальність, а також визначено сутність, особливості, види, форми, етапи розвитку та ролі учасників булінгу, алгоритм дій і практичні рекомендації для педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів із метою профілактики, виявлення й подолання цього явища серед дітей.

Ключові слова: агресивна поведінка, булінг, кібербулінг, жертва булінгу, віктимна поведінка, соціально-педагогічна профілактика булінгу.

В статті обґрунтовано актуальність, а також визначено сутність, особливості, види, форми, етапи розвитку та ролі учасників булінгу, алгоритм дій і практичні рекомендації для педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів із метою профілактики, виявлення й подолання цього явища серед дітей.

Ключевые слова: агрессивное поведение, буллинг, кибербуллинг, жертва буллинга, виктимное поведение, социально-педагогическая профилактика буллинга.

This article explains relevance and defines essence, features, kinds, forms, stages of development and roles of bullying participants, algorithm of action so as practical recommendations for social pedagogic workers of the school system with purpose of prophylactic, exposure and prevention of bullying among children.

Key words: aggressive behavior, bullying, cyberbullying, victim of bullying, victim behavior, social pedagogic prophylactic of bullying.

Постановка проблеми. Булінг (від англ. «bully» – хуліган, забіяка, кривдник) – усвідомлені, динамічні, періодичні або систематичні види та форми агресивної поведінки (залякування, знущання, маніпулювання, приниження, третирування, цькування, жорстоке

поводження тощо), що здійснюються з боку однієї чи групи осіб стосовно іншої особи (осіб), спрямовані на навмисне нанесення шкоди за наявності реальної різниці в силі, статусі, владі.

Булінг серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів має різні фактори та причини виникнення, види, форми, способи і засоби реалізації. Суб'єктом або об'єктом булінгу може стати будь-яка дитина незалежно від віку, статі, раси, національності, релігії, місця проживання, соціального статусу сім'ї, рівня навчальної успішності, обдарованості тощо. Жертвою булінгу може бути як одна особа (учень), так і група осіб (учнів). Булінг хоч і має негативні наслідки для фізичного, психічного, духовного, соціального здоров'я дітей, дотримання і реалізації їх прав, соціальних потреб, задатків, здібностей, проте часто залишається поза увагою батьків і педагогів.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Зарубіжні та вітчизняні наукові дослідження, практичний досвід доводять, що булінг – це надзвичайно актуальна соціально-педагогічна проблема, яка має неабиякі негативні наслідки для дітей та їх родин зокрема і громади вцілому. Значний внесок у її розв'язання зробили як зарубіжні дослідники (Р. Берон, Д. Річардсон [1], П. Хайнеманн, Д. Олвеус, Д. Лейн, А. Пікас, Е. Руланн [5]), так і вітчизняні науковці (К. Абсалямова, О. Барліт, А. Губко, І. Лубенець, О. Луценко, Л. Лушпай, Л. Найдюнова, Ю. Савельєв та ін.).

Мета статті – визначити сутність, особливості, класифікацію, етапи розвитку та ролі учасників булінгу серед дітей; обґрунтувати алгоритм дій педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів із метою виявлення та реагування на ситуацію булінгу; розробити практичні рекомендації для соціально-педагогічної профілактики означеної девіації.

Виклад основного матеріалу. Результати теоретичних і практичних досліджень свідчать про недостатню поінформованість як педагогів, так і батьків щодо масштабів поширення, причин, видів, форм булінгу серед дітей різних вікових категорій, а також

ефективні шляхи його профілактики та подолання. Проаналізувавши класифікації агресивної поведінки, запропоновані А. Бассом [1, с. 30], та булінгу, представлені Г. Солдатовою [6], нами було визначено види булінгу як явища за різними критеріями (див. табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація булінгу за різними критеріями

№ з/п	Критерій	Види булінгу
1.	Тип середовища	1) <i>соціальний</i> – утиски через соціальний статус, виключення особи з групи або спільної діяльності, соціальна ізоляція; 2) <i>віртуальний</i> («кібербулінг») – форма поведінки, яка полягає в розповсюдженні повідомлень, фотографій та відео агресивного характеру з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (електронної пошти, сайтів соціальних мереж, мобільних телефонів)
2.	Інституційна ознака	1) <i>сім'я</i> ; 2) <i>загальноосвітній навчальний заклад</i> ; 3) <i>армія</i> ; 4) <i>трудовий колектив</i> [6]
3.	Спосіб впливу	1) <i>фізичний</i> – удари, штовхання, щипання, плювання, кусання; 2) <i>психологічний</i> – приниження, залякування, маніпулювання, ігнорування; 3) <i>економічний</i> – пошкодження або відбирання особистих речей, вимагання «кишенькових» грошей; 4) <i>сексуальний</i> – небажані дотики, домагання сексуального характеру [6]
4.	Рівень прояву активності особи	1) <i>активний</i> – передбачає моделі агресивної поведінки, пов'язані переважно з активними формами прояву; 2) <i>пасивний</i> – передбачає моделі агресивної поведінки, пов'язані зі свідомою ізоляцією, ігноруванням соціальних потреб жертви [1, с. 30]
5.	Форма прояву	1) <i>прямий</i> – безпосередні деструктивні дії, спрямовані на іншу особу; 2) <i>непрямий</i> – опосередковані деструктивні дії, спрямовані на іншу особу [1, с. 30]
6.	Засоби спілкування	1) <i>вербальний</i> – негативні висловлювання, які вказують на недоліки жертви, обзивання, поширення пліток, написання графіті; 2) <i>невербальний</i> – ненависний погляд, непривітна посмішка, непристойні жести [6]

Ураховуючи рекомендації науковців, педагогів та соціальних працівників, нами були визначені *особливості булінгу серед дітей*: 1) передбачає різні моделі агресивної поведінки; 2) поведінка є усвідомленою і має на меті цілеспрямоване нанесення шкоди іншій особі, яка не бажає подібного до себе ставлення; 3) здійснюється періодично чи систематично; 4) застосовується однією особою або групою осіб; 5) наявна нерівність між жертвою та кривдником, який фізично, психічно чи соціально є сильнішим; 6) призводить до порушення прав дітей на життя, здоров'я, свободу, освіту, дозвілля, відпочинок тощо; 7) має негативні фізичні, психічні, соціальні наслідки для всіх учасників булінгу; 8) припиняється лише завдяки втручання професійно компетентних фахівців (класного керівника, соціального педагога, практичного психолога та ін.) або авторитетного дорослого.

Булінг як груповий процес передбачає такі етапи:

I етап – створення навколо лідера, який прагне до самоствердження за допомогою різних моделей агресивної поведінки, булінг-групи, визначення жертви булінгу;

II етап – початок та ескалація булінгу, який відбувається у зв'язку з байдужістю ровесників, невтручанням учителів та батьків. Жертва відчуває страх, тривогу, безпорадність, поступово втрачає здатність і волю до самозахисту, що є підставою для подальших агресивних дій;

III етап – булінг стає систематичним, за дитиною закріплюється статус жертви, формується її віктимна поведінка [7, с. 39];

IV етап – соціальна ізоляція, що виникає у випадку, коли дитина стала жертвою булінгу, не може самостійно розв'язати цю проблему, а як наслідок – без поважних причин пропускає навчальні заняття або зовсім не відвідує загальноосвітній навчальний заклад (явище «академічної шкоди булінгу») [3, с. 25-26].

В усіх учасників групи чи класу, де проявляється булінг, формується негативний соціальний досвід. Д. Олвеус представив таку *статусно-рольову структуру булінгу*:

1) *«буллери» або агресори* – учні, які здійснюють третирування, у ході булінгу ініціюють і виконують лідерські ролі (див. табл. 2);

2) *жертва булінгу* (див. табл. 3);

3) *наслідувачі* – учні, які схвально ставляться до третирування і беруть активну участь у ньому, але зазвичай не виконують головної ролі;

4) *пасивні «буллери»* – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, шляхом привертання уваги до ситуації, проте особисто не втручаються в неї;

5) *потенційні «буллери»* – учні, яким подобається третирування, але вони жодним чином не виявляють цього ззовні;

6) *«спостерігачі»* – учні, які не беруть участі в третируванні, байдуже ставляться до ситуації, що склалася;

7) «потенційні захисники» – учні, які негативно ставляться до третирування і вважають, що повинні допомогти жертві, однак не чинять при цьому жодних дій;

8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до явища третирування, захищають жертву, намагаються їй допомогти [2, с.150].

Найчастіше *жертвами* булінгу стають: діти-інваліди; діти з відхиленнями у фізичному, психічному

та соціальному розвитку; діти, які належать до расових, етнічних, культурних і релігійних меншин; діти із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; діти біженців і переміщених осіб; діти, які не мають можливості відвідувати школу або виключені з неї.

З індивідуальними характеристиками дітей-жертв булінгу пропонуємо ознайомитися завдяки таблиці 3 [6].

Таблиця 2

Індивідуальні характеристики буллера (агресора)

№ з/п	Індивідуально-психологічні особливості	Мотиви булінгу	Особливості соціалізації в сім'ї	Наслідки булінгу
1.	Схильність до домінування і підпорядкування собі інших	Володіння владою над людьми	Низький рівень батьківської компетентності	Негативне ставлення оточуючих людей
2.	Завищені самооцінка та рівень домагань	Прагнення до лідерства, побудова ієрархії, підкорення лідерові групи	Помилки у вихованні дитини	Низький рівень ефективності спілкування з оточуючими людьми
3.	Самовпевненість, егоїстичність	Досягнення високого соціального статусу (престиж, визнання)	Авторитарний стиль виховання дитини	Формування негативних якостей особистості (конфліктність, агресивність, жорстокість)
4.	Хитрість, підлість, лицемірство	Помста, нейтралізація суперника	Ігнорування потреб дитини	Формування агресивної поведінки особистості
5.	Емоційна імпульсивність	Потреба в самоствердженні	Конфліктні дитячо-батьківські відносини	Приналежність до асоціальних і антисоціальних груп
6.	Низький рівень емпатії	Заздрість на основі соціальної, майнової та іншої нерівності	Жорстоке поводження з дитиною	Незадовільна оцінка за поведінку, проблеми з успішністю та одержанням освіти
7.	Прагматичність, корисливість	Матеріальна винагорода (гроші, цінні речі)	Експлуатація дитини в сім'ї	Правопорушення та негативні наслідки за їх вчинення
8.	Високий рівень агресивності	Цілеспрямоване нанесення шкоди іншій особі	Насильство над дитиною в сім'ї	Виключення з навчального закладу

Таблиця 3

Індивідуальні характеристики дітей-жертв булінгу

№ з/п	Індивідуально-психологічні особливості	Особливості соціалізації в сім'ї	Наслідки булінгу
1.	Тривалі, складні, невиліковні, спадкові хвороби	Низький рівень виховного потенціалу сім'ї	Переживання негативних емоцій і почуттів (страх, тривога, паніка, відчай, безпорадність, самотність)
2.	Психічні та фізичні відхилення в розвитку (низький рівень інтелекту, зору, слуху, порушення мови, ДЦП)	Гіперопіка над дитиною в сім'ї	Психосоматичні симптоми (порушення сну, головний біль), депресії, неврози, фобії
3.	Особливості зовнішності (руде волосся, відстовбурчені вуха, особлива форма голови тощо)	Формування невпевненості, замкнутості, сором'язливості дитини	Формування віктимної поведінки дитини
4.	Специфічні етнічні, культурні, релігійні особливості	Фрустрація соціальних потреб дитини в самореалізації, спілкуванні тощо	Негативний соціальний досвід, соціальна ізоляція
5.	Низький рівень соціальної адаптації	Авторитарний стиль виховання дитини	Низька успішність і труднощі в навчанні
6.	Низький статус у колективі та відсутність соціальної підтримки	Неефективні форми, методи та засоби сімейного виховання	Низький рівень соціальної компетентності
7.	Низький рівень комунікативних умінь і навичок	Низький рівень ефективності спілкування в сім'ї	Ризик суїцидальної поведінки

Л. Петрановська визначила та обгрунтувала **типові помилки педагогів і батьків** дітей щодо булінгу: 1) чекають, коли булінг завершиться сам собою; 2) виправдовують наявну деструктивну поведінку, пояснюючи причини її виникнення; 3) ототожнюють булінг і непопулярність дітей в учнівському колективі; 4) вважають булінг проблемою жертви; 5) намагаються пояснити кривдникам, що відчуває жертва, викликавши, таким чином, співчуття до неї; 6) називають булінг проблемою особистостей, а не групи [4].

Ефективний алгоритм дій педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів із метою виявлення та реагування на ситуацію булінгу серед дітей передбачає:

- виявлення ситуації булінгу;
- втручання в ситуацію з метою припинення булінгу;
- надання першої допомоги учневі, який постраждав від булінгу;
- повідомлення про ситуацію булінгу;
- розгляд і реєстрація ситуації булінгу;
- соціально-педагогічна та психологічна допомога учневі, який постраждав від булінгу;
- соціально-педагогічна робота (вторинна і третинна профілактика, корекція агресивної поведінки) з учнями-«буллерами» та іншими учасниками ситуації булінгу;
- завершення ситуації булінгу [3, с. 77-88].

Висновки. Професійні й організаційні ресурси, сфера соціального впливу забезпечують можливість загальноосвітнім навчальним закладам здійснювати комплексну та систематичну соціально-педагогічну профілактику булінгу серед усіх учасників навчально-виховного процесу з метою формування моделей поведінки на принципах гуманізму, демократизму, толерантності, співробітництва.

Соціально-педагогічна профілактика булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах – це комплекс соціально-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження та нейтралізацію факторів, які впливають на поширення булінгу серед учнів, що пов'язане з ризиками для їх здоров'я та благополуччя, реабілітацію тих, хто відчув на собі негативні наслідки цієї проблеми.

На нашу думку, для підвищення ефективності соціально-педагогічної профілактики булінгу в загальноосвітніх навчальних закладах доцільно реалізувати такі **практичні рекомендації**:

1. Розроблення та реалізація заходів безпеки для учнів у приміщеннях та на території загальноосвітнього навчального закладу.

2. Систематичне вивчення соціально-психологічної атмосфери в учнівських колективах та серед педагогів, проведення ефективної соціально-педагогічної профілактики булінгу в загальноосвітньому навчальному закладі.

3. Розроблення та прийняття нормативних документів, правил поведінки, посадових інструкцій, призначення відповідальних педагогічних працівників за профілактику, виявлення та подолання булінгу.

4. Визначення та застосування алгоритму професійних дій усіх працівників загальноосвітнього навчального закладу з метою виявлення та реагування на ситуації булінгу.

5. Формування партнерської мережі та взаємодія загальноосвітнього навчального закладу з різними установами, що проводять соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю (центрами практичної психології та соціальної роботи, службами у справах дітей, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, «Клініками, дружніми до молоді», громадськими організаціями) з метою проведення соціально-педагогічної профілактики, виявлення та подолання булінгу серед дітей.

6. Розроблення та реалізація програми соціально-педагогічної профілактики булінгу в загальноосвітньому навчальному закладі серед педагогів, учнів і їх батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
2. Брочковська Ю. Б. Булінг як соціально-психологічна проблема / Ю. Б. Брочковська, С. С. Стельмах // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 2. – С. 145–154. – (Серія «Психологічна»).
3. Предотвращение насилия в образовательных учреждениях : метод. пособие для педагогических работников / Л. А. Глазырина, М. А. Костенко; под ред. Т. А. Эпояна. – М. : БЭСТ-Принт, 2015. – 145 с.
4. Петрановська Л. Шкільне цькування як хвороба групи: причини й лікування [Електронний ресурс] / Л. Петрановська // Матеріали Міжнародної практичної конференції «Сучасна сім'я. Профілактика ризикованої поведінки» (м. Київ, 27–28 квітня 2016 р.). – К. : Український фонд «Благополуччя дітей». – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=KVDPOyvvkM0>.
5. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: психология моббинга / Э. Руланн. – М. : Генеза, 2012. – 264 с.
6. Солдатов Г. Буллинг в школах – что это такое и как с ним бороться? : видеолекция [Электронный ресурс] / Г. Солдатов. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=LcLU0EKqGtw>.
7. Сушик Н. Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків: теоретичний аспект / Н. Сушик // Нова педагогічна думка. – 2016. – № 1. – С. 38–41.

Дата надходження до редакції: 14.02.2017 р